

למי החותמת והפתילים

בס"ד

לכבוד בעל ההשגות 'חותם' בתוך חותם' על הקונטרס דנן (חותם של אמת, מהדורת ביקורת), שלום רב!

- ראשית כל, ייש"כ שלקחת את הזמן לעבור על הקונטרס שלנו ולהעיר הערות חשובות! חלק מהדברים אכן יתוקנו במהדורות הבאות בעזה"י.
- הקונטרס לא עברה עריכה לשונית. לצערנו הרב, זה כנראה גרם לכמה אי-הבנות בכוונתנו, שלא באשמתו אלא באשמתנו. נשתדל לתקן הלשון במקומות אלו בעזה"י.
- כבודו היה לפניו אחד מן המהדורות הראשונות, אבל חלק מהדברים כבר תוקנו במהדורות שאחריה. תמיד ניתן לצפות במהדורה העדכנית בקישור זה לגוגל דרייב: https://drive.google.com/file/d/1mBgLGJEvD3TqfAoLpz0TJH6ZliYVoYZn/view?usp=drive_link

הקדמות

לפני שנשיב על נקודות השונות של המשיג, נקדים בכך שהשגתו בנויה על טעיות בסיסיות:

1. בכמה מקומות כתב המשיג שאפשר ליישב הלשון על כחול. ברם, אין זה תשובה. הסכמת המחקר והמתרגמים היא שאין איזכור של צביעת כחול מן הארגמון, כפי שצוטט בהערה בהקדמתנו, אלא שמחברי הקונטרסים ניסו להוכיח אחרת. מכיון שאין ספק שרוב האיזכורים על צביעה מן האק"ק הם על צביעת סגול, **חובת ההוכחה היא על המערערים להוכיח שמקומות מועטים אלו מדברים על צביעת כחול טהור ולא על סגול.** בלי להוכיח את זה, ההנחה הפשוטה היא שמדובר על צביעת סגול כמו בשאר המקומות. דברים אלו היו נכונים גם אם היה ספק השקול, כ"ש כשהמשיג ובעלי הקונטרסים באים לערער על התרגומים המקובלים בלי ראיות חזקות, וכ"ש כשהוספנו הוכחות חזקות לכך.
2. דברינו בקשר לגוון כחול הנוטה לסגול לא הובנו. המשיג ניסה לומר שמכיון שמסתבר שגם כחול הנוטה לסגול כשר לתכלת, א"כ שוב יש את הראיה הגדולה איך לא הזכירוהו חז"ל. אמנם, ההנחה שכחול נוטה לסגול הוא כשר לתכלת, מקורה בהנחה שזיהוי האק"ק כחלזון התכלת נכונה היא. כל עוד שלא הוכח כן, אין סיבה להניח שהחלזון הפיק גוון עם נטייה לסגול. משכך, פשוט שכחול הנוטה לסגול יהיה פסול, מכיון שלא בא מן החלזון אלא מן האק"ק. אכן לדעת אלו שתכלת הוא כחול הנוטה לסגול, יש את הראיה הנ"ל. מ"מ כל עוד לא הוכח כן אין שום ראיה, וכמו שכתבנו בקונטרס.
3. המשיג חלק כמה פעמים על התרגומים והמחקרים המקובלים בלי שום סיבה מוצדקת. בלי להכיר את הספרות המדוברת, כל קביעה נגד המחקר המקובל היא לא יותר מתיאוריית קונספירציה¹.

¹ אין אנו מתיימרים להיות בקיאים גדולים במחקר, אבל נוהרנו שלא לחלוק על הסכמותיהם בלי ראיות מוצקות. והגם שאין ספק שיתכן וטועים החוקרים והמתרגמים, מ"מ אם הם שמתמצאים בתחומיהם טעו, כ"ש שטועים אלו שאינם מכירים הענין כלל.

תשובה להשגות

אריסטו – מלן

"דלג על העיקר. כן הוא שייך על פי מה שהביא מהרי"א הרצוג, שדברי הרמב"ם – דמו שחור כדיו, אין לו מקור זולת דברי האריסטו כאן, ע"פ השערות הנכונה שבתרגום ערבית (שהשתמש בו הרמב"ם בתרגומו של יצחק בן חנין) מתורגם כן."

טעות. מטרת הקונטרס איננה לדון על כל הטענות של התומכים, אלא על הראיה מכתבי האומות שלפיה צבעו בעבר כחול עם האק"ק (וראה נספח).

פליניוס – כונכיליא

"אין ענין להביא המתרגמים הסוברים שיתכלת' הוא סגול, ומעולם לא צבעו כחול מ'חלזון' כלל אלא אך ורק מקלא אילן, (כלומר כשבאנו לסכם דברי המתרגמים, מאוד חשוב לבדוק אם הם מודים ש'כחול' (=תכלת) צבעו בכלל מ'חלזון')."

הדברים תמוהים. המתרגמים יתכן שמעולם לא שמעו שהיה פעם חלזון לתכלת, ולענינו בכלל היה אפשר שלא שמעו על קיום היהודים בעולם, ותרגומיהם מבוססים על ההקשר של המילה בכמה וכמה מקומות בספרות הרומאים. והנה הערה שהוספנו במהדורה האחרונה:

בושאר מביא מכמה וכמה מקורות שלא הבדילו בין פורפורה לכונכיליא, מה שמוכיח שכונכיליא הוא ג"כ סגול. אבל הוא מוכיח שפליניוס כן מחלק ביניהם. בהמשך מנסה בושאר להוכיח שכונכיליא הוא סוג של כחול, ע"פ המקורות שיובאו להלן (הליוטרופיוס; ים סוער), אבל כדי ליישב את הקירבה ביניהם, כדמוכח בדבריהם של שאר הסופרים, הוכרח לומר שהוא אכן סגול אלא שהוא נוטה לכחול. הנה לשונו:

These few (sources) from many show that among these (varied species) the conchylium is taken for the purpura or confused with the purpura. **Lucretius** 6: 1072: the purple color of the conchylium joins into one body with the wool. **Serenus Samonicus** chapt. 44: The purple of the conchilium besmeared with red is burning. And (in) chapt. 60: Ashes rubbed from the purple hide are useful. Because it was dyed indeed from the blood of the conchylium. Thus **Marcellus Empyricus** mentions: purple wools best dyed in the conchylium. And **Vitruvius** Book 7 Chapt. 13: I shall begin now to speak of purple which has the dearest and best smoothness of appearance besides these colors. That indeed is taken from the sea conchylium from which purple dye is produced. **Sidonius** Book 2 Epistle 2: Throughout the Ethiopian cliffs the purple is extracted for dyeing from the true conchilium. **Hesychius**: Konchyliā, ostrea or porphyrai. **Suidas**: Konchyli, ... and porphyra. But **Pliny** often distinguished the conchylium proper from the purpura...

"ולענין דברי בושאר, א', כוונת המחבר למש"כ לקמן עמ' 42: "וגם אם נאמר שגוון זה כשר לתכלת, הא מיהא אין שום סיבה להניח שהחלזון האמיתי היה מפיק גוון זה, ולכן אין לתמוה למה חז"ל לא הזכירוהו, כיון שאין מקום לבלבל ביניהם". והנה בזה צודק המחבר שאף כחול שאינו טהור אלא נוטה לסגול נכלל בהשם 'תכלת' העולמי וכשר, וכמש"כ בחותם של זהב ופשוט, אמנם כיון שכן, נמצא שכשהתורה ציוה להביא 'תכלת' העולמי, אז נכלל בו כחול טהור מהחלזון האחר (לפי המחבר) וכחול הנוטה לסגול מהחלזון שלנו, וכיון שכן שוב לא שייך לומר שמהחלזון שלנו פסול הוא. ואם פסול הוא היה חז"ל צריך להזהיר שאין להביא 'תכלת' מהחלזון שלנו, ופשוט. וע"ע לקמן על עמ' 41-2."

ראה הקדמה 2.

"ב', בושאר כותב מפורש כמה פעמים, שזה ודאי ש'תכלת' בעברית הוא הוא 'קונכיליא' בלטינית, ואין לחלק ביניהם, וככל מה שנפרש בא' מהם בהכרח יהיה כן בהשני, ואין לו הו"א לומר שתכלת הוא מין אחר שלא נזכר בדברי הקודמים, וע"ע לקמן על עמ' 9-38."

היא הנותנת. כשכל המילונים כותבים על תיבת קונכיליה שהוא סגול טוען המשיג שזהו בגלל שלא ידעו מן התכלת. אבל בושאר, שדן על החלזון, וס"ל שצריך להיות דבר הנזכר בכתבי הרומאים, הרי בודאי היה לו דחף לתרגם שיהיה עכ"פ נוטה לכחול, בכדי שיתאים (במקצת) עם המסורת היהודית, וא"כ אדרבה, י"ל שמצד עצמו לא היה מתרגמו נוטה לכחול, ורק מפני שיטתו שזהו החלזון כתב כן².

"ג', בנוגע דעת בושאר על גוון 'קונכיליא' / 'תכלת' - יש לעיין, כיון שלפעמים נוקט שהוא *caeruleum* (כחול), ולפעמים *glauci* (כחול-אפור), וגם בין *purpureum* (ארגמן/סגול) ו- *caeruleum* (כחול). והסיבה לכל זה נראה פשוט, שהוא בגלל שס"ל שכל הדרגות הנ"ל נכלל בתכלת / קונכיליא, ע"פ מה שמביא מפליניוס שקונכיליא (שהוא מזהה כ'תכלת' כנ"ל) כולל מהכחול עד הסגול (ולא עד בכלל), וכן מביא מפליניוס שגם נוקט על צבע הקונכיליא הלשון - *glauco*. ועעו"ש בפרק י"א:

It is shown that thecheleth and argaman - are two kinds of sea purple (purpurae), of which the former the blue (caeruleum) was produced from the conchylium, the latter purple (purpuraeum) in an accurate sense was produced from the blood of what is properly called purpura.

Purple (purpura) comes from three kinds of shell-fish (concharum): from what is properly called the purpura, from the conchylium and from the murex or buccinum. The conchylium are often taken in common, often also differentiated (from one another). The color of what is properly called purple (purpurae) - is red (rubra), of the conchylium - blue-grey (glauci), and like the sea. The color of the conchylium is midway between purple (purpureum) and blue (caeruleum), like the deep Indian/indigo purple (purpurisso Indico) and the eyes of panthers, (young panthers have bluish [blue-grey] eyes³).

...when the matter has been investigated more carefully, I feel that argaman or argavan and thecheleth are different kinds of sea purple (purpurae), the former of the two is red (rubra) the latter rather blue (caerulea)."

הנה לפי"ז נמצא שהחכם הגדול בושאר, שעליו נשען המשיג ודעימיה, בכלל התבלבל בעת כתיבתו ובין רגע החליף שיטתו שכונכיליה אינו ממש כחול אלא בין כחול לסגול:

The color of what is properly called purple (purpurae) - is red (rubra), of the conchylium - blue-grey (glauci), and like the sea. The color of the conchylium is midway between purple (purpureum) and blue (caeruleum), like the deep Indian/indigo purple (purpurisso Indico) and the eyes of panthers.

אלא, כמובן, כוונת בושאר שהצבע **הבסיסי** של פורפורה הוא אדום (כלומר הוא סגול הנוטה יותר לאדום), והצבע **הבסיסי** של קונכיליה הוא כחול (כלומר הוא צבע הנוטה יותר לכחול). אבל הצבע **האמיתי** של קונכיליה הוא בין סגול לכחול, וכנ"ל.

² כל זה לרווחא דמילתא, ויתכן שהיה מתרגם כן בלא"ה מן הראיות שהביא, אבל מ"מ סברת המשיג צ"ל להיפך, וכמשי"נ.
³ המוסגר אינו במקור והוא טעות, ובודאי כוונתו לגוון שבין כחול לסגול שעל זה קאי.

פליניוס – הליוטרופיום

נקדים בכך שבחש"ז כתב שפליניוס כתב על הפלאגיא שאחד מגווניו דומה להליוטרופיום, ולא היא, אלא כתב כן על הכונכיליה (ציטוטו מובא במהדורות האחרונות). משכך, א"א לומר שהכוונה לכחול טהור, כפי שהוכח בפרק הקודם (נוסיף נקודה חשובה זו למהדורות הבאות).

"א' בדברי החוקר, מוזכר להדיא שתיאורו של *caeruleum* הוא רק על דברים 'כחולים'."

מתוך דברי החוקר:

This was also a color that could denote the murky depths of the underworld and death.

(תרגום: זה היה גם צבע שיכול לציין את המעמקים העכורים של השאול והמוות.)

דברי החוקר לא הובנו כראוי. כדאי לקרוא את כל ספרו במקור, ולראות שהרומאים השתמשו עם מונחים על צבע כדי לבטאות תחושות הקשורות עם אותו צבע, ולא כדי לתאר הצבע עצמו. מש"כ 'blue' בגרשיים דוקא נקט, שמדובר על הכחול של הרומאים שכלל גם תחושות, לא על הכחול בתפיסתנו. וראה הקדמה 3.

"(מה שמקשרו להים, צריך בדיקה, כיון שכפי מש"כ החותם של זהב וכן ראיתי בעוד מקומות *caeruleum* שייך ל[מראה] הרקיע)." ¹

בספרו של Bradley המצויין בקונטרס מאריך בזה; לא הבאנו אלא קטע קטן מדבריו.

"ב' אע"פ שכוונתו לתאר עצבות, מ"מ תיאור עצבות הוא בגלל 'הגוון' שלו, כלומר גוון הכחול היה בו תיאור של עצבות (ולא מצינו תיאור עצבות על גוון סגול), וכדברי החוקר שהביא, שהוא מראה על הים..." ²

לומר שכל מקום שהשתמשו עם מונחי צבע כדי לתאר עצבות שהכוונה לדבר שצבעו כחול, היא קביעה מוזרה ובלתי מבוססת.

"אמנם כנ"ל, אם הכיר פרח סגול (וכהתמונות) אז לא שייך בו העצבות שיש רק בגוון הכחול". (ומצאתי ברשת פרחים אלה גם בגווני כחולים)." ³

כנ"ל. וכפי שהבאנו מאובידיוס, יש להניח שמדובר בפרח הסגול.

"לא נכון, שכל דברי פליניוס שם הוא להביא את התחרות בין הצבעים לבין הטבע - הפרחים, ועל זה אומר שהצבע הקונכיליא הכולל כמה דרגות, מתחרה עם פרחים אלה..." ⁴

בזה צודק המשיג, ואכן טעינו בזה וטענה זו תימחק. תודתנו נתונה לו על שהעמיד אותנו על האמת.

"להיפך, אם יש סתירה אז מצד ההכרח אמרין שלא השיג לב שמביא ב' דברים סותרים משני מחברים. אבל כשאין סתירה, לא אמרין כן, ופשוט." ⁵

אינו כן. בכלל אין מקום להקיש ממקום אחד בפליניוס לשני, כפי שנתבאר. הוא לא היה ראשון שנהנהר מסתירות, אלא מלקט בעלמא. חיבורו נכתב בחיפזון גדול ג"כ, כמבואר ממכתב של פליניוס הצעיר.⁴

דבר זה הוכח יותר ע"י ההערה בפליניוס שהבאנו, שכתבו שפליניוס טעה בכתוב במקור, דבר המלמד שמדובר כאן במעשה ליקוט בעלמא, ופשוט.

⁴ <https://www.fulltextarchive.com/book/The-Letters-of-the-Younger-Pliny-The-Letters/2/#p56>.

פליניוס – ים סוער

"הראיה חזקה היא, שמתאר תיאור עצוב על גווני 'כחול' דוקא וכנ"ל על הפרח. ולקמן עמ' 26 מודה(?) בעל החותם של אמת ש- glauco הוא 'כחול', וכמ"ש שם: "...ואילו היה כוונת פולוקס לכחול בהיר, היה לו להשתמש במילת glaukos, שפירושה כחול".

אכן עיקר פירושו של glauco הוא כחול, אבל כאן לפי ההקשר התרגום הנכון הוא כפי שהבאנו. הקביעה ש"עצוב" הוא תיאור ששייך רק על דבר שצבעו כחול תמוה היא, והיא בלתי מבוססת, וכנ"ל.

"לא שייך לומר שזה לא מדויק וזה כן מדויק, פשוט המתרגמים נחלקו בפי' המדויק של מילה זו, האם כוונתו 'כחול' (והמחבר בתוכם? כנ"ל), ויש אומרים לא."

בודאי שייך לומר שזה התרגום המדויק, לפי הנתבאר שכונכיליה (שעליו מדבר פליניוס) הוא צבע סגול, וכדמוכח מגווני הפרחים שתיאר, וכמו שכתבו כל המתרגמים בלי יוצא מן הכלל, וכנ"ל.

פליניוס - אמטיסט

"כוונת בעל החותם של זהב הוא פשוט, שממה שמעריבים ב' המיני חלזונות מקבלים סגול, אז כנראה שאחד מהחלזונות הוא 'כחול' והשני אדום, וע"כ מקבלים סגול."

אין לדברים אלו שחר. פליניוס הרחיב על הגוונים השונים של צבע הסגול עד לדקיות, וכתב על גוון מסויים (ה'אמטיסט') שמפיקים אותו מב' מיני ארגמון. הקביעה שאלו הם כחול ואדום היא, שוב, בלי בסיס.

אמנם לא ביארנו כוונתו מספיק, ובעזה"י במהדורות הבאות נרחיב בזה.

"כוונתו פשוט, שכאן מחלק פליניוס בין אמטיסט לקונכיליה, וכיון שאמטיסט הוא סגול, אז כוונתו בקונכיליה אינו לסגול אלא לכחול."

כוונתו היה לכך שהיה משמע ש'אמטיסט' ו'אחלמה' הם ב' דברים נפרדים. בכל אופן, במהדורה חדשה לא נעיר אלא שתרגום אמטיסט הוא אחלמה, והשאר תימחק (לעצם הטענה ראה לעיל בסמוך).

ויטרוביוס – לידום

"בעל הלולאות תכלת הסתפק בזה כמעין בדבריו, וגם רק הסתפק אם הוא כחול 'טהור', וכבר כתבנו לעיל שאין נ"מ בזה. ואין כל זה שייך לבעל החותם של זהב, שכותב, שהמתרגמים תירגמו אותו ל'כחול', (חבל שעל זה לא מביא בעל החותם של אמת המתרגמים על זה - כדרכו), ומוסיף שמילה זו (lividum) מצא על עקרב 'כחול'."

היה נראה לנו שהתכוין שתרגומו כאן "נוטה לכחול". אם נתברר שלא לזה כוונתו נשמח למחקו.

לא הבאנו את דברי התרגומים מפני שהתרגום 'כחול' היא נכונה מילולית (עכ"פ לתרגום אחד). אבל כמו שהבאנו, מההקשר אין ספק שמדובר כאן בסגול הנוטה לכחול, ולא לכחול עצמו.

"כנ"ל אף לדבריו ס"ל שצבעו ממנו 'סגול הנוטה לכחול' מלבד 'סגול הנוטה לוויולט', שעדיין לא הוכחנו שדרגה זו פסול ל'תכלת', ומסתבר כנ"ל שכשר."

ראה הקדמה 2.

"בקיצור הוא מודה ש- lividum תרגומו 'כחול', ומחלק להדיא בין כחול לוואילט."

לא, בהקשר זה הוא "נוטה לכחול", וכנ"ל.

"לא נכון כלל, שהרי באותו פרק לעיל (י"א) שמדבר על כחול, מדבר שם גם על סגול!

burnt yellow which is much used in stuccos... by which it acquires a purple colour, ('purpureo colore').

[מש"כ בתחילה burnt yellow אינו מדויק ואין לו הבנה, ובהתרגום שראיתי כתוב burnt ochre, ו-ochre הוא an earthy pigment containing ferric oxide typically with clay, varying from light yellow to brown [or red].

ושוב קשה שכבר הזכיר איך לעשות צבע כחול וסגול, ומה מוסיף כאן. אלא נראה לי פשוט, שבשאר הפרקים מדבר על צבעי 'קירות' ולא צבעי 'אריגים', שהרי היה מהנדס וזהו כל ספרו 'על אדריכלות', ורק כאן במענין לענין שמדבר על הצבעים, מייחד פרק על צבע הפורפורה החשובה - שהוא צבע 'אריגים'. שהרי לא נראה לי שהשתמשו עם הפורפורה היקרה לצבע 'קירות' שאין בו שום צורך לדם הפורפורה כלל, ואף לא אל קלא אילן - וע"כ בצבע הכחול ל'קירות' אינו מזכיר אף קלא אילן, ורק באריגים שאצלם בעיני צבע חזק שיחדור תוך האריגים השתמשו עם דם הפורפורה, ונראה לי עוד שיתכן שהשתמשו בו גם לצבע של ציירים, אמנם השתמשו בו רק מעט 'לציורים' שונים 'לחקות' בדיוק את גוון צבע דם הפורפורה האמיתי וכדו'. וע"כ כאן כשמדבר על צבע דם הפורפורה האמיתי, חוזר על הגוונים השונים ממנו, הכולל כמה גוונים כפי שהוא מונה. ופשוט. (ושוב ראיתי (ראה מ"מ על עמ' 30) שאכן מצאו ציורים מסוימים עם דם הפורפורה).

היישוב של המשיג, כאילו בפרק על סגול אינו מדבר על צבעי קירות, היא ללא בסיס, ובסיום הספר כתב ויטרוביוס⁵:

In this book I have explained, as they have occurred to me, the methods of making colours for painting, so that they may be durable and appropriate.

משכך, בזה שבפרק על כחול הוא אינו מזכיר את הכחול מן האק"ק, זאת אומרת שלא היה בשימוש לכחול (עכ"פ לצבעי קיר).⁶

פולוקס – קיאנוס

"הוא מביא שכלפני אלף שנה לפני זמנו של פולוקס, קיאנוס היה פירושו רק כהה, אמנם מודה שבזמן מאוחר פירושו הוא 'כחול', אז שוב למה תולה דברי פולוקס להומרוס שהיה כאלף שנה מלפניו, והוא עצמו מודה שהמתרגמים תירגמו אותו ליכחול' כפי שמביא להלן שם עמ' 26. ועוד, כפי מה שמביא המחבר מויקיפדיה שבזמן הומרוס לא השתמשו כלל בגוון כחול בשם לפני, שפיר פירושו דמש"כ קיאנוס כוונתו לכהה ולא כחול. אבל בזמן של פולוקס שכבר כחול היה בשימוש בשם לפני, אז כו"ע מודי שקיאנוס היה פירושו להשם כחול בפני. ועוד, הרי פולוקס אומר שיש אלו שמתגוונים קסאנטיז ויש קיאנוס... ולהלן בעמ' 26 מביא שהתרגום של קסאנטיז הוא גוון חום (חוס'י), ואם אין כוונתו בקיאנוס לגוון כחול אלא רק ל'כהה', אינו מובן שהרי הביא מהחוקר שבזמן הומרוס היה כלול בקיאנוס גם גוון חום, ומה מוסיף לומר גוון כהה. ובכלל ממה שמתאר גוונים, חום וגם אח"כ (כפי שמביא בעמ' 26) מוסיף 'האחר משתנה לצבע אחר', הרי שכוונתו בקיאנוס לשם גוון ולא רק כהה."

אכן לא ביארנו את עצמינו היטב. מובן מאליה שפולוקס כאן מתכוין לגוון ולא רק לכהה, וכמש"כ המשיג. כל מה שכתבנו אודות המונח בזמנו של הומרוס היה לחדד ששורש המילה אינה כחול אלא כהה, ומשכך מובן שבזמנים מאוחרים שהשתנה פירושו לגוון כחול אין הכוונה לכחול בהיר אלא לכחול כהה.

במהדורה החדשה נשתדל לנסח באופן יותר ברור, תודה שהעמדתנו על כך.

⁵ Chapter 14.

⁶ תודתינו למחבר הקונטרס 'חותם צר' שהעירנו לזה.

"ולמען האמת, הכותב לעיל הסתייג בלומר *"in Homer it almost certainly meant dark"*, שאינו ברור לו בודאית השערה זו."

דקדוקי עניות.

"ובאמת לא מסתבר כלל לומר שבזמן בית ראשון שהיה מפורסם תכלת וארגמן - כשני שמות מופרדים, ומצינו תכלת וארגמן מאיי אלישה... באותו זמן לא היו להיוונים שמות נפרדים לזה, אין זה עולה על השכל. וע"ע להלן על עמ' 29."

קושיא טובה, אבל לא עלינו אלא על המקובל במחקר. ראה להלן והקדמה 3.

"ואינו מובן, מאי נ"מ בזה, הנקודה היא שצבעו ממנו כחול כהה - תכלת!!"

לא כן הוא. תכלת לפי המקובל הוא כחול בהיר (אבל עמוק) ולא כחול כהה. וכפי שנאמר בקונטרס, כאן מסתבר שמדובר בסגול הדומה לכחול כהה.

"לאחר שמביא כמה גוונים מוסיף שאמנם צבע הארגמן (שלא מוזכר מקודם) אוהב להתחבר... ודוחק גדול לדחוק בדבריו שמש"כ מקודם *dunkelblau* ומש"כ אח"כ *purpurfarbe* הם אותו 'גוון', ושהדונקל-בלוי נעשה יותר מלא ע"י שנעשה אדמדם מהשמש..."

"צבע הארגמן" כאן קאי על הג' גוונים שהזכיר, כולל "כחול כהה". דבר זה מוכח מתוך ההקשר שאין זה צבע נוסף אלא כולם הם מ"צבע הארגמן".

ושוב מצאנו שכך כתב סטייגרולט עצמו (עמ' 30):

"לדברי פולוקס, הצבע הסגול הכחול כהה מקבל את הברק האדמדם שלו מאור השמש הנוסף. פולוקס אומר על השפעתם: '... והיא (השמש) הופכת את צבעה למלא יותר (עמוק יותר) ומבריק יותר, אדמדם מאש שמימית'."⁷

"ועכ"פ גם לדברי המחבר שהוא סגול הנוטה לכחול כהה, גם זה כשר לתכלת כנ"ל."

ראה הקדמה 2.

אפיפניוס – ספיר

"בעל החותם של זהב נראה לי כאיש חכם מאוד, ולא נראה לי שהשתמש בתרגום זה וטעה בו. אז בבדיקה קלה על הרשת מצאתי תרגום שונה וכפי הנראה יותר מדויק, וכך תרגומו:

The gem which is called sapphire is of the color of porphyry (dzoceuli). Like porphyry, the gem sapphire is of a black color similar to the color of the bnobi [...]"

אכן במהדורות הראשונות בשוגג לא הבאנו תרגום זה שממנו שאב החש"ז⁸, ותוקן כבר במהדורות האחרונות. מ"מ, כפי שיתבאר (וכמבואר כבר במהדו"ח), גם זה סילוף הוא.

"הרי שאין זכר למילת 'כחול' להלן, והוא הוספת בעל התרגום שהביא!"

⁷ "Thren rötlichen Schimmer empfängt die dunkelblaue Purpurfarbe nach den Worten des Pollux durch die zusätzliche Sonnenbestrahlung. Von ihrer Wirkung sagt Pollux: '... und sie (die Sonne) macht ihre Farbe voller (tiefer) und glänzender, gerötet vom himmlischen Feuer'."

⁸ כמובן לא באנו ח"ו לדון על חכמתו של המחבר שליט"א, ובחרנו בקונטרס שלו לייצג דעת תומכי הזיהוי מטעם שכל הטענות ערוכות ומבוארות היטב שם.

הנחה שגויה. כפי שהבאנו במהדורות האחרונות, יש כמה מהדורות של ספרו של אפיפניוס. בעוד חש"ז העתיק ממהדורה הגאורגית, אנו הבאנו (במהדורות הראשונות רק) ממהדורה הארמנית. ואין זה הוספת המתרגם, אלא היא מהדורה אחרת.

"ושוב אין צורך לעשות מחלוקת בין חז"ל לדבריו - בדבר מציאות המוכרת בעולם, ואם חז"ל הכירו אותו כצבע כחול, אז מסתבר שכך הכיר גם הוא שהיה חי בתקופת חז"ל (והיה חי בארץ ישראל ורומא)." "

שוב, זה הנחה תמוה לומר שהיה מתאם זיהוי עם דברי חז"ל. ואכן מוכח כדברינו ממהדורה הארמנית המקבילה שהבאנו, וזה ללמד על כל ההשערות של המשיג יצא.

"וכן בתרגום זה משמעות דבריו הוא לא לסגול, שהרי כתב שהוא כה- porphyry, ושוב כותב שכמו הפורפירי הוא שחור דומה לבנאבי (כנראה מין אבן אחר), והרי שחרות הוא הצבע שהשתמשו חז"ל על אבן הספיר, מדרש רבה (במדבר ב, ז): "באותות, סימנים היו לכל נשיא ונשיא, מפה וצבע על כל מפה ומפה כצבע של אבנים טובות שהיו על לבו של אהרן, ... כל שבט ושבט נשיא שלו צבע מפה שלו דומה לצבע של אבנו. ... יששכר 'ספיר', ומפה שלו צבע שחור דומה לכחול, וכן השתמש בו הרמב"ם עבור התכלת."

חיפוש גוגל פשוטה מגלה כי porphyry (פורפיר) הוא אבן בגוון סגול, ולא כדמיונות של המשיג. ובכן נמצא שאפיפניוס דימה את הספיר לאבן סגול, דלא כדברי חש"ז. וכן מתורגם בשלש המהדורות שהבאנו שהספיר הוא סגול.

הומרוס – פורפור דומה לים

"בקיצור הוא מתאר את הים בשם פורפירוס ועל זה הבין בעל החותם של זהב שכוונתו לצבע התכלת כפי המציאות. אמנם טוען בעל החותם של אמת, שהרי גם תיאר the wine-dark sea, וכיון שכן י"ל שלעולם כוונתו בפורפירוס הוא לסגול כמו היין, ופשוט כתבו כן כיון שלא היה להם שם ליכחולי."

אמנם כנ"ל לא מתקבל כלל על ההגיון שלא היה להם שם לכחול בפני"ע בו בזמן שבשאר העולם כן היה. ועכ"פ, לפי דבריו נמצא שאין כוונת הומרוס שהים הוא סגול, אלא ודאי שהוא כחול, אלא שלכחול לא היה שם בפני"ע וגוון הכחול היה כלול בשם 'פורפירוס', (וע"כ כחול היה כלול בשם הצבע יין). א"כ שוב חוזר דברי החותם של זהב, שכשחכמי אוה"ע דיברו על פורפירוס מן החלזון, כוונתיהם גם לגוון הכחול! כמו כאן שמשתמש לגוון הכחול בשם 'פורפירוס'."

ראשית כל, גם אם נאמר שתיארו צבע הכחול כסגול, אין זאת אומרת שכל פעם שתיארו דבר סגול הכוונה גם לכחול!

אבל מה שיותר חשוב כאן, הוא שחכמי האומות שדיברו על הפורפורה חיו לכל הפחות כ-800 שנה אחרי זמנו של הומרוס, ובזמנם היו כמה מילים לכחול. כך שה"היקש" של בעל המשיג אינה במקומה.

"אמנם, כנ"ל לא מסתבר לי שלא היה להם שם לתכלת בפני"ע, ובדקדתי בהויקיפדיה, וראיתי שהמחבר דלג על השערות אחרות שהובאו שם:

In the 1980s a theory gained prominence, that after Greeks mixed their wine with hard, alkaline water typical for the Peloponnesus, it became darker and more of a blue-ish colour.

כלומר שכוונת הומרוס ביין הוא כן לגוון הכחולי."

יצוין שבויקיפדיה לא צויין כל מקור להשערה זו.

כאן מאריך המשיג בהשערות השונות שנאמרו על הענין, אבל דלג על העיקר: הומרוס אינו כותב על הסגול שהוא דומה לים, אלא כתב על הים שהוא דומה לסגול, מאיזה טעם שיהיה. הבאנו

קצת מויקיפדיה להראות שזה נידון ארוך בדעת החוקרים, ומשום מה אף אחד מהם לא חלם לומר שכוונת הומרוס הוא שפורפורה הוא צבע כחול.

הציור של הים הסגול ממחיש את מה שכתבנו, שהדמיון של הומרוס הוא שהים הוא כסגול, מאיזה טעם שיהיה.

"אמנם השערנו אינו תואם למה שהביא מויקיפדיה הנ"ל, ששם כתוב להיפך, שאין לומר שהם לא ראו חילוק בין ב' גוונים אלו ושכחול וסגול ראו אותם לגוון א', אלא רק בהיפך היו ב' הגוונים אצליהם לגוון אחד, וכך כתוב שם: [...]".

אף אנו לא כתבנו שלא ראו חילוק, אלא שהיה תפיסה אחרת של צבעים בימיהם. ובויקיפדיה כתוב שטעו בדעת גלדסטון והבינו מדבריו שיוונים הקדמונים היו עיוורי צבע, בשעה שהתכוין לומר שתפסו את ענין הצבע אחרת מתפיסתנו.

במהדורות הבאות נשתדל להבהיר את זה יותר.

"אין כאן תמיה. בעל החש"ז מביא מהלבוש הארון, שכותב שהסיבה שמצינו לרוב שהשתמשו בצבע סגול (פורפירוס) ולרוב לא כתוב גם כחול, הוא בגלל שהשם פורפירוס היה כולל גם כחול כנ"ל. וכנ"ל שגם זה אתי שפיר, שמצינו בהומרוס שהשתמש בהשם פורפירוס 'גם' לגוון כחול אלא שהחותם של זהב, נוטה יותר לומר שהסיבה שהשתמשו בהשם פורפירא גם לגוון כחול, הוא בגלל שגם בגדי כחול הנצבע מדם הפורפירא היה קרוי בשם פורפירא ע"ש מקורו (וכהראבי"ה בשם הירושלמי ועוד), וכיון שכן היה השם פורפירא מצוי גם לתאר גוון כחול. והלבוש הארון נוטה לומר שהסיבה הוא בגלל שפשוט לא היה להם שם לכחול בפנ"ע. ויתכן להצדיק שניהם, שהסברו של החותם של זהב גרם או תמך לתופעת סברת הלבוש הארון. ועכ"פ החותם של זהב מביא דברי הלבוש הארון רק בלשון 'אמנם יעו' בקונטרס לבוש הארון...', וכבר כתבתי לעיל מה שנראה לי בזה."

נמחוק את ההערה, כי עתה אין כאן פלא על החש"ז שציין לדבריו המוטעין של הלבוש הארון. כפי שכבר צויין, אכן בזמנו של הומרוס לא היה מילה לכחול, אבל זה טעות גדולה להקיש לזמנים מאוחרים קרוב לאלף שנה. ועיי' נספח.

הראיה מקודקס יוסטיניאנוס

"אין זה פלא כלל, כתוב כאן *to dye or sell purple goods*, כלומר **דס** פורפורה בגדי פורפורה, וכמו שכתב בהמקור *purpurae*, ובגדי פורפורה כלל גם בגדי כחול מהפורפורה, ופשוט."

אכן לשיטה המוטעת של מחברי הקונטרסים שפורפורה כלל גם כחול אין כאן תמיה. מ"מ הבנה זו מנוגדת למקובל במחקר.

"(מש"כ בפרט... אינו מובן, למה זה מעכבו מלהזכיר גם תכלת)."

כיון ששני הגוונים האחרים דומים מאד אחד לשני, וכפי שכתב בלום בהערה ששניהם דומים לדס, אם כן פלא לומר שהגוון השלישי הוא כ"כ רחוק עד שמדובר בכחול טהור.

אכן נקודה זו לא היתה ברורה, ונבאר יותר במהדורות הבאות.

"נכון שיש בכתבי יד הכי והכי, ודבר זה צריך בדיקה יותר מעמיקה, לבדוק רמות טיבת כל כתב יד כולו (מה שאין לי כעת הזמן לזה)."

בבקשה שיעיין עוד בזה, אבל אין להתעלם מן הראיות החזקות שהבאנו לגרוס איאנטינה.

"ואם גרוס ינטינה, אז כנראה שגזירה זו היתה על סגולים שונים."

לא ברור כוונת המשיג, אבל יש להבהיר שבוודאי אין הכוונה על הינטינה שזיהה הרב הרצוג כחלזון התכלת, אלא על צבע הויולט, כפי שנתבאר היטב בקונטרס.

"ולהזכיר שיש גם כמה גזירות על 'קונכיליא', ועל זה כבר דננו לעיל על עמ' 15 והלאה, ע"ש."

וכמובן אין לזה קשר לנידון מכיון שלכו"ע כונכיליה הוא סוג של סגול.

הראיה מן המקראות

"א', אף אם נגיד שצבע סגול היה יותר חשוב, אין סברה לומר שצבע כחול לא היה חשוב, שהרי מצינו בהתמונות ממלכי ושרי קדם ש'לאחר' כתיבת הסופרים הנ"ל עם צבע 'כחול', ומוזר לומר שמקודם זמנם ולאחר זמנם היה תכלת חשוב, ובדיוק באותה תקופה לא היה כן."

טענה מוזרה לחלוטין, כאילו לא משתנים דברים בתרבויות שונים לאורך זמן ממושך. וכמובן נגד כל מוסכמת המחקר (ובעצם המציאות הפשוטה), ראה הקדמה 3.

וגם נציין שאף בימי הביניים לא היה שגעון לכחול כמו שהיה שגעון לסגול, אלא שהיה נחשב לצבע מלכותי.

"ואף בזמן הרמב"ן מוזכר שצבע תכלת חשוב במלכי הגוים."

כנ"ל, ועי' נספח.

"ב', ועוד אף אם לו יצויר שלא היה חשוב, מ"מ איך אין רמז בפליניוס ושאר כל הסופרים - מריש תקופת בית שני עד אחר חורבנו - המזכירים הצבעים השונים מחלזונות שונים, שמחלזונות אחרות באותם מקומות צובעים הצבע הכחול, דבר זה אינו עולה על הדעת."

כבר השבנו על זה בקונטרס, וה"תמיה" ממש אינה במקומה, אלא היא על המשיג שהתעלם מדברינו.

אפשרות צביעת כחול מן האק"ק בימי קדם

"בקיזור, מסקנת המחבר היא שהצלחת צבע כחול באופן טבעי מהפורפורה תלוי בהמקומות וכו', ובדיוק כמו שמתאר פלינוס וויטרובוס ועוד, שתלוי באיזה מקומות הפורפורה נמצא."

אין ספק שהצבע של האק"ק משתנה ממקום למקום, זה ברור ומוסכם. אבל לא כתבנו שודאי היה אפשרות, אלא שיתכן כן. יש הרבה ספקות בבי' הדרכים שהבאנו (של הרב לבנון והאק"ק מתוניס), וכפי שהרחבנו במהדורות האחרונות.

"אמנם ברוך השם היום שיש לנו סממנים חזקים, בקל נוכל לצבוע תכלת בכל המורקס טרונקולוס באין חילוק באיזה מקום גידל."

אין בזה קשר לנידון.

ועוד, כפי שציינו במהדורה האחרונה, לע"ע לא נמצא אק"ק בא"י שיצבע כחול טבעית, כך שגם אם בתוניס היה אפשרי הרי בא"י לא היה אפשר.

"אמנם יש להעיר נקודה חשובה, שמה שהזכיר מד"ר צבי קורן הנ"ל, חילוק גדול בינו להמחבר, המחבר טוען שלמרות שצבעו תכלת מחלזונות באותם מקומות וכו' וכו', מ"מ אין הוא החלזון שלנו, ואינו רואה שום תמיה, איך לא מצינו שום זכר לצבע התכלת האמיתית בכתבי אוה"ע, ובפרט מכל הארכיאולוגיה! אמנם משא"כ צבי קורן הוא חכם גדול, והוא בהיגיון מודה שבדאי בלי ספק ה'תכלת' צבעו מהחלזון שלנו, אלא הוא סובר שגוון ה'תכלת' הוא סגולי-וואיליט (וכשיטת החוות יאיר), ומעולם לא צבעו 'כחול' משום חלזון שבעולם, וכחול צבעו כולם תמיד אך ורק מקלא אילן, וכיון שכן לדבריו שוב אתי שפיר כל הנ"ל. ואכן הוא בעצמו הולך עם תכלת בציציותיו מהמורקס טרונקולוס."

צ"ע איזה חשיבות מיוחדת יש לדעתו האישית של ד"ר קורן בסוגיות שאינן קשורות לתחום הכימיה וההיסטוריה.

עכ"פ, לדעתו שתכלת הוא כחול סגול, א"ש הזיהוי של האק"ק כחלזון, שהרי גוון זה בכלל הסגול שתיארו סופרי אוה"ע. משא"כ לשיטת המשיג שתכלת הוא כחול בהיר, שוב אין ראיה מכתבי האומות לזיהוי הנ"ל, ואף תמוה הוא.

"צריכים להבהיר, שזהו 'השערה' בלבד, וכמובן שאם נצליח לצבוע גם בשאר המינים כחול, יהיה קשה פי הרבה מהמורקס טרונקולוס, ופשוט שהשתמשו בהחלזון שיש לו הרבה אינדיגו, ומתאים לצביעת התכלת, ושאר המינים לצביעת הארגמן."

זה הרבה פחות 'השערה' מן הסברות המופרכות של משיג דנן. ועכ"פ, לפני כמה שנים הצליחו להפיק כחול מארגמן שאינו האק"ק במקסיקו ע"י דיברומינציה, כך שטענת ד"ר קורן במקומה (לא שיש בזה סתירה גמורה לזיהוי, אבל לפי"ז לכאוי צ"ל שכל ארגמן יהיה כשר לתכלת ולא רק האק"ק).

"טענה זו אינה מובנת. אכן הרדב"ז ר"ל שהסיבה שבזמנו אין מחפשים אחר החלזון, הוא בגלל שגילו איך לצבוע מהקלא אילן / איסטיס, באופן חזק עד שאין צורך עוד אל החלזון."

לשון הרדב"ז (ח"ב סי' תרפ"ה): ואפשר שעד היום הוא מצוי אלא שאין מכירין אותו או שאין יודעין לצודו גם כי אינם צריכים לו **שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה דהיינו איסטיס הנקרא בערבי ניל וצובעין אותו באופן אומנות שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ**, עכ"ל. אין בדבריו רמז לכך שזה גילוי חדש בימיו, ואכן אין לקביעה זו בסיס במחקר ובמציאות.

"אמנם הוא מודה שזה היה גילוי בתקופתו, ושהרמב"ם אומר מפורש שבזמנו היה קלא אילן / איסטיס - למרות צבע החזקה שלו מעל שאר כל הצבעים (כמבואר בב"ק) - מ"מ אינו עומד 'ביפיו' (שמתדחה קצת בכביסות וכדו'), ושע"כ אין הוא 'תכלת' שכן עומד ביפיו. הרי נמצא שכל סיבת מעלת החלזון מעל הקלא אילן הוא חוזק העמידות שבו, שהצמחי אינו עומד ביפיו והחלזון כן עומד ביפיו, וזהו כל הסיבה שהאוי"ה טרחו אחר החלזון!"

אין זה כתוב ברדב"ז, וכנ"ל. ומש"כ פירוש ברמב"ם (הל' ציצית פ"ב הל' א') שקלא אילן מתדחה קצת בכביסות הוא פירוש משלו, אבל הכס"מ כתב שמקור הרמב"ם הוא מגמ' מנחות (מג.) בענין הבדיקות, וא"כ אין כל מקור שמתדחה בכביסות אלא בבדיקות מסוימות של הגמ'. ואדרבה, כפי שציין המשיג, בב"ק (צג:) כתוב להדיא שקלא אילן אינו עובר ע"י צפון.

וגם אם נאמר שקלא אילן אינה עומדת ביופיה כמו צבע הכחול מן האק"ק (דבר שכלל הידוע לנו לא הוכח), מ"מ כפי שנתבאר צבע הכחול לא היה כ"כ נחשק שיהיו מבזבזים הון רב עליו (כפי שהיו משלמים עבור סגול, כמבואר בפליניוס ועוד) רק כדי שהצבע יהיה עומדת ביופיה.

ועכ"פ מה שכתב שהסיבה שבזמן התנ"ך היו טורחים אחר החלזון מפני שעומדת ביופיה יותר מקלא אילן, היא השערה בלבד, וקשה לדעת הסיבה האמיתית עד שנדע מה היה התכלת האמיתי.

"ודבר זה מתאים למש"כ פליניוס שמעלת החלזון מעל הצמחים הוא אך ורק חוזק העמידות שבו!"

פליניוס מדבר על הצבעים הצמחיים של סגול, לא של כחול. הנה לשונו⁹:

We know, too, that from plants are extracted admirable colours for dyeing; and, not to mention the berries of Galatia, Africa, and Lusitania, which furnish the coccus, a dye reserved for the military costume of our generals, the people of Gaul beyond the Alps produce **the Tyrian colours, the conchyliated, and all the other hues**, by the

⁹ Book XXII Chapter 3.

agency of plants alone. [...] Standing on dry land, the people there gather in their dyes just as we do our crops of corn—though one great fault in them is, that they wash out; were it not for which, luxury would have the means of bedecking itself with far greater magnificence, or, at all events, at the price of far less danger.

הראיה מן האריגים העתיקים

"יש כאן אי דיוק בהדברים. החילוק בין תכלת וארגמן הוא בגוון הצמר, ואם נאמר ש'תכלת' כלול בין כחול טהור ובין כחול הנוטה לסגול כפי שאומר המחבר, אז כשהתורה צוה להביא 'תכלת' העולמי, אז נכלל בו כחול טהור מהחלזון האחר (לפי המחבר) וכחול הנוטה לסגול מהחלזון שלנו, וכיון שכן שוב לא שייך לומר שמהחלזון שלנו פסול הוא. ואם פסול הוא היה חז"ל צריך להזהיר שאין להביא 'תכלת' מחלזון שלנו, ופשוט. וע"ע לעיל על עמ' 13."

כפי שכתבנו בהקדמה 2, אין שום סיבה לחשוב שכחול הנוטה לסגול כשר לתכלת, זולת אם האק"ק הוא החלזון. ככל שלא הוכח כן, אין להניח שגוון זה כשר לתכלת, כי תכלת הוא רק כחול, ומסתבר שהחלזון הפיק רק כחול טהור, וממילא כל גוון עם נטיה לסגול בהכרח פסול מפני שמקורו מן האק"ק שאינו חלזון התכלת.

במהדורות החדשות נתקן את הלשון, בכדי שדברינו יובנו.

"ומש"כ: "יצויין שיש קושי מיוחד עם הבאת תמונות של גוון, שמשתנה בקל הן במסך המחשב הן בדפוס". נכון הוא, ואני ראיתי בתמונה אחרת, שהוא אף יותר נוטה לכחול מהתמונה שהביא המחבר, וצריכים לבדוק הדבר בעצמנו."

נכון, ובמהדורות הבאות נחליף את התמונה עם תמונה עוד יותר סגול בכדי להמחיש את דברינו.



"א", קורן הוצרך לאוקים הכי לשיטתו שלא היה אפשרות לצבוע כחול טהור מהחלזונות, אבל כבר הודה המחבר שכיום יודעים שיש אפשרות לצבוע כן באופן טבעי, רק אולי יתכן להיות זהיר להשתמש בהחלזונות מהמקומות המתאימות כנ"ל, וכיון שכן אין צורך לאוקים הכי."

כנ"ל שלא כתבנו שהיה אפשרי לצבוע כחול אלא בדרך אפשר, שיש הרבה ספקות בדבר וכפי שהארכנו במהדורות האחרונות.

ומ"מ אה"נ, ומטעם זה כתבנו טעם אחר, שאינו מסתבר שיבזבזו הון רב על כחול וכנ"ל.

"ב", אפילו אם נאמר שצבעו ע"י צביעה שניה (ושמשמעות הגמ' הוא שלא צבעו כך), מ"מ מאי נ"מ בזה, הלא אדרבה, יוצא שבכל צביעה שניה של החלזונות היו הם 'תכלת'! ואם נאמר שצביעה שניה זו פסולה (מה שלמען האמת לא נראה לי כן), איך לא הזהיר הגמ' מדבר זה המצוי מאוד."

אינו ברור מנין לו למשיג דגן שבכל צביעה שניה היה יוצא כחול, זה תלוי בהרבה פרטים. וביותר, מנא ליה שהיה מצוי שהשתמשו בכלל בצבע זה מצביעה שניה, ושהיה תופעה מצויה עד כדי כך שחז"ל יצטרכו להזכירו? (ובודאי לא היו צריכים להזהיר ממנו, שפשוט שהרמאים לא היו כאלו שעבדו עם צביעת הסגול שישתמשו ביורה הנשאר לזייף תכלת, אלא כאלו שעשו צבע מעצמם עם קלא אילן, ופשוט.)

"ג", למען האמת אין צורך לאוקים שהיה כאן צביעה שניה - אף לשיטתו שבצביעה ראשונה יצא סגול, כיון שבקל משתנה הצמר הצבוע מסגול לכחול ע"י בישולו עם מים חומציים (ע"י שמוסיף איזה דבר חמוץ בתוך המים), ולפעמים גם בסתם מים מספיק."

כמובן אין שום סיבה הגיונית שיבשלו את הבגד הסגול לקלקלו לצבע כחול הזול.

"קודם כל מצא רק אריג אחד כך. אבל למען האמת, אדרבה יש להוציא מזה סברה הפוכה! שבאופן טבעי נצבע כחול מהמורקס טרונקולוס (עכ"פ במקומות הנכונים כנ"ל), וע"כ צובע הזה שרצה סגול 'הוצרך' להוסיף משהו אדום מכנימיה!"

במאמר שציננו אליו יש ב' אריגים כאלו (מס' 20 ומס' 12), כשהראשון יותר מ-80% אינדיגו והשני יותר מ-85% שלא יתכן שנצבע עם אק"ק רגיל, אלא ע"י צביעה שניה. ובטעות לא צייננו כך להדיא, ויתוקן במהדורות הבאות.

"ואברך אותו, שהקב"ה יאיר עיניו ויזכה לברר את האמת בסוגיא זו ע"י כשרונותיו המיוחדות שנתן לו הקב"ה".
וכן למר, והמברך מתברך.

נספח

הנה מטרת הקונטרס היא להראות שאין כל ראייה לזיהוי האק"ק מכתבי האומות, ולא באנו להפריך כל הראיות של התומכים. אבל מכיון שמשיג דגן ציין לכמה ראיות התומכות לדעתו בזיהוי, לכן נימא בה מילתא. והגם שרוב הדברים כבר דשו בה רבים, ובפרט בקונטרס 'כולו הפך לבן טהור', מ"מ נכפול הדברים כאן, ואין בית מדרש בלא חידוש.

השערת הרב הרצוג- הרב הרצוג שיער שמש"כ הרמב"ם שחלזון התכלת דמו שחור כדיו, היה ע"פ מה שראה בכתבי אריסטו ש"פרח" הארגמון הוא מלן, שהיה מתורגם לפני הרמב"ם כ'שחור', אבל תרגומו באמת 'כהה'.

השערה זו כבר הופרך ע"י בעל כולו הפך לבן טהור (עמ' 90-87): א. אריסטו כותב שיש מהם שהפרח הוא אדום, וא"כ איך נתן הרמב"ם סימן כזה. ב. והוא העיקר, שכבר כתב רבינו אברהם

בן הרמב"ם (המספיק לעובדי ה' ה' ציצית פרק לג) בזה"ל **ומשום אי הכרת דג זה** על ידי מסורת מדויקת נמנעה מהמאחרים עשיית תכלת, עכ"ל. הרי שבזמנו לא ידעו מהו חלזון התכלת, ואם לקח הרמב"ם ידיעותיו מאריסטו הרי בהכרח ידע מהו.

תוס' השלם עה"ת (בראשית מט יג) - ז"ל, והמדרש אומר בשעה ששמע זבולן בכה לפני אביו ואמר מה אעשה לחוף ימים, א"ל שבימים ספון דבר טוב וזהו חלזון **ועושים ממנו כל מיני צבעים** ואתה תמכור אותם בדמים יקרים, עכ"ל. ורצה להוכיח מזה שהאק"ק הוא החלזון, שהרי הוא צובע צבעים הרבה.

אמנם פשוט שאי אפשר לבנות כלום מזה, שהרי הקטע הזה לאו בר סמכא בכלל, ומקורו מכ"י המבורג 40 שאין לנו כל ידיעה על רמת מהימנותו ומי מחברו ומאיזה מדרש הוא מביא וכמה מדויק הוא. ומדרש שהביא הוא ע"פ הגמ' במגילה (ו). כפי שציין המהדיר, ושם ליתא דבר זה שעושים ממנו כל מיני צבעים, והשווה לשון המדרש לפירוש רש"י שם, "וצובעין בדמו תכלת **ונמכר בדמים יקרים**". ועכ"פ מובן מאליו שאין זה ראיה מוכרחת כלל, שיתכן והחלזון צובע צבעים אחרים לגמרי, והעיקר שאינו בר סמכא.

ירושלמי המובא בראבי"ה (ברכות ס"ה כה) - ז"ל (ע"פ הכת"י), וג' בירושלמי **בין תכלת לכתן בין פורפרין ובין פריסין**, והיא מעיל שקורין בלשון לעז פורפרא ויש שדומה מקצת, עכ"ל. מן הירושלמי הזה משמע ש"תכלת" הוא "פורפרין", ואכן כך פירוש הראבי"ה עצמו שפורפרין הוא בגד של תכלת, ובע"כ פריסין הוא בגד הדומה במקצת.

אמנם מסתבר לומר שהראבי"ה לא הבין לשון יוונית, ולכן לא ידע שביוונית "פריסין" הוא צבע כרתי ו"פורפרין" הוא צבע סגול, ולכן כתב מה שכתב. ולפי"ז נמצא שהירושלמי מפרש "תכלת" כצבע סגול!

ותומכי הזיהוי של האק"ק דס"ל שתכלת הוא כחול רצו לפרש ש"פורפרין" הכוונה לצבע הבא מן הפורפור. אמנם א"א לומר כן, שהרי פריסין אינו צבע הבא מן הכרתי.

וגם אין לומר כהשערת בעלי הקונטרסים שפורפורה כולל צבע הכחול, דא"כ למה בחר הירושלמי במילה היוונית שכולל סגול וכחול, למה לא לכתוב מילה שפירושו כחול בלבד? וזה לכאוף סמך שתכלת הוא סגול ולא כחול.

אמנם אין ה"ירושלמי" הזה כ"כ בר סמכא, שכבר הוכח שמה שמביאים ראשוני אשכנז מירושלמי שאינו בידנו אינו ירושלמי אמיתי, אלא הוא עיבוד של הירושלמי שנקרא 'ספר הירושלמי' (ראה מאמרו של הרב אהרן גבאי, 'בעניין הברכה על נר של יו"ט, ועל ענין 'ספר הירושלמי' האשכנזי', בתוך ירחון האוצר כ"ז), ויש להתייחס לזה כהוספה של גאוני א"י (הנ"ל). וצ"ע בזה.

מדרש הגדול (מובא ע"י המשיג, במדבר ד ה) - ז"ל, שכן דרכן של מלכים **פורפירא שלהן תכלת**, עכ"ל. ותימה גדולה מה רוצים מזה, והרי פורפירא כאן אין לו קשר לפורפורה והוא רק שם של בגד, וכמשי"כ הראבי"ה. ואם רוצים להביא ראיה מזה, הוא צריך להיות שתכלת הוא סגול, וכנ"ל.

רמב"ן עה"ת (שמות כח ב) - ז"ל, **והתכלת גם היום לא ירים איש את ידו ללבשו חוץ ממלך גוים**, וכתוב ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות תכלת וחור וכו', עכ"ל. ואינו ברור מה רוצים תומכי הזיהוי מזה, שהרי בזמנו של הרמב"ן לא ידעו מהו חלזון התכלת, ולא היה גזירה על

הארגמון. אבל בכל זאת נציין שכנ' יש ט"ס בדברי הרמב"ן, ובב' כת"י (מובאים במהדורת על התורה) הגי' והתכלת גם **הוא** לא ירים וכו', וכן מוכח שהיא הגירסא הנכונה מתוך ההקשר.

וכמובן שההשערות של כמה אחרונים אינו מוסיף הרבה לנידון, כמש"כ כבר בקונטרס כולו הפך לבן טהור (עמ' 109-119), קחנו משם.

ולסיום, תודתינו נתונה בזה למשיג הנכבד שהעיר כמה וכמה הערות חשובות ונחוצות, והקונטרס השתפר פי כמה וכמה ע"י הערותיו המחכימות, השי"ת יברכהו בכל מילי דמיטב.

בברכה,

מקום החות"ס.